

بررسی کیفیت قالی دستباف محلات

فریده طالب پور*

چکیده

شهرستان محلات از مراکز مهم قالی بافی در استان مرکزی است. شواهد موجود حاکی از آن است که قالیبافی این منطقه متأثر از قالی بافی شهر اراک است. قالی های محلات با پرزهای پشمی و نخ چله و پود پنبه ای بافته می شوند. ابعاد رایج قالی محلات عبارتند از ذرع و نیم، دو ذرع، شش متر و نه متر و کناره و گاهی هم ابعاد بزرگ پارچه بافته می شود. گره قالی بافی در این منطقه گره فارسی است. شیرازه پیچی به صورت متصل و در زمان بافت قالی انجام می شود. دو روش چله کشی فارسی و گردان در قالی محلات است، اما چله کشی فارسی بیشتر رایج است.

بررسی قالی های تولیدی در این منطقه نشان داد که تعدادی از قالی ها دارای اشکالاتی هستند که از جمله می توان بالازدگی و پایین زدگی، کجی، شمشیری و ترنج دار شدن قالی را نام برد. در بررسی علل ایجاد این عیوب می توان به این نتیجه رسید که عیوب غالباً به دلیل عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار قالی، نایکنواختی ضربات شانه، کشیدگی بیش از حد نخ پود، نایکنواختی کشش نخ های چله و عدم انجام مراحل مانند گلیم بافی و پیش کشی به وجود می آید. واژه های کلیدی: قالی محلات، بالازدگی، پایین زدگی، کجی قالی، عیوب قالی.

ویژگی های تاریخی و جغرافیایی شهرستان محلات

محلات یکی از شهرستان های استان مرکزی، در جنوب غربی تهران و در فاصله ۲۶۲ کیلومتری آن قرار دارد. این شهر از سمت شمال به قم، از طرف جنوب به اصفهان، از جهت غرب به خمین و اراک و سرانجام از طرف شرق به کاشان محدود می باشد. مساحت این شهرستان ۲۰۷۱ کیلومتر مربع است که دارای دو شهر، یک بخش مرکزی و دو دهستان به نام های باقرآباد و خورهه است. شهرستان محلات به دو قسمت محلات علیا و محلات سفلی تقسیم می شود که چشمه همیشه جوشان و چنارهای سر به فلک کشیده زینت بخش محلات علیا و زمین های کشت گل های متنوع و رنگارنگ، زینت بخش محلات سفلی است. (بانک اطلاعات شهری استان مرکزی، ۱۳۸۵، ۲۳۵) در گذشته این شهر تنها در امر کشاورزی فعال بود و گل کاری و پرورش گل به عنوان یک فعالیت اقتصادی به آغاز قرن حاضر و حدود ۱۳۰۰ شمسی بازمی گردد. هم چنین کارگاههای کوچک و بزرگ تریکوبافی، صنعت قالی بافی، کارخانه های رب گوجه و کمپوت سازی از دیگر امکانات اقتصادی این شهرستان به شمار می آید. شهرستان محلات یکی از کانونهای تاریخی منطقه است و دارای آثار کهن ترین ادوار تاریخی ایران تا دوران اخیر است. کاخ ها، آتشکده های قبل از اسلام، قلعه ها، تأسیسات آبیاری کهن، مساجد و امامزاده ها، کاروان سراهای قدیمی و درختان کهنسال از جمله آثار تاریخی در این منطقه است که اثبات می کند این منطقه دارای پیشینه تاریخی بیش از هزار سال است.

(<http://www.fa.wikipedia.org/2006>)

سابقه قالی بافی

در بررسی سابقه قالیبافی در محلات این نکته مستفاد می شود که، در کتب و اسناد موجود، بسیار اندک به این موضوع پرداخته شده است. اولین مطالعات انجام شده توسط "سیسیل ادواردز" در دهه پنجاه میلادی انجام شد و پس از آن فرش محلات چندان مورد توجه فرش پژوهان کشور قرار نگرفته است تا زمان حاضر که تورج ژوله، محقق فرش ایران، در کتابی، چند صفحه ای را به فرش محلات اختصاص داده است. لیکن از شواهد مشخص است که قالی دستباف محلات شهرت جهانی داشته و در گذشته به کشور امریکا صادر می شده است.

با توجه به موقعیت جغرافیایی محلات، قطعاً قالیبافی آن متأثر از مناطق همسایه خود یعنی اراک است. در گذشته، بافت قالی در این منطقه از رونق خوبی برخوردار بود و قالی هایی با نقشه ساروق و اراک با کیفیت مطلوبی بافته می شد. (ادواردز، ۱۳۶۸، ۱۵۶). در حال حاضر نیز منطقه محلات، یکی از مراکز بافت قالی در استان مرکزی به حساب می آید و مهم ترین مراکز قالی بافی آن عبارتند از: خورهه، طایقان، نخجیران و نیمور و شهر محلات نیز خود از مراکز فعال است. در این میان قالی های خورهه که از مراکز تاریخی محلات به حساب می آید، قابل توجه ویژه است. (ژوله، ۱۳۸۱، ۱۹۲)

تصویر (۲): قالی محلات

تصویر (۱): قالی محلات

روش تحقیق

قالی های دستباف و قالی های در حال بافت محلات، جامعه آماری این تحقیق را تشکیل می دهد. تعداد بافندگان قالی در این شهر حدود ۳۰۰۰ نفر برآورد می شود. برای این که نمونه ای گویا از این جامعه آماری انتخاب شود، برحسب سطح اطمینان ۹۵٪ تعداد ۱۲۱ تخته قالی بافته شده و قالی نیمه بافت برای بررسی انتخاب شد. با توجه به مقدار به دست آمده تعداد ۴۴ تخته قالی نیمه بافت معادل ۳۶/۴٪ کل موارد و ۷۷ تخته قالی بافته شده معادل ۶۳/۴٪ از کل نمونه ها مورد بررسی قرار گرفت. ارزیابی و سنجش کیفیت قالی به طور عمده با روش بصری، اندازه گیری یا تلفیقی از این دو روش صورت گرفت. برای مثال عیوبی نظیر غلط بافی، بیرون زدگی سر پود از قالی و سفیدک زدن پشت قالی با چشم مشاهده می شود. اما عیوبی مانند میزان شمشیری شدن قالی را می توان با ابزاری مانند متر اندازه گیری کرد. در مجموع در این منطقه ۱۲۱ نمونه مشاهده شد که به ترتیب فراوانی ۷۵/۲٪ از شهر محلات ۱۱/۶٪ از باقرآباد، ۵٪ از نخجیران، ۴/۱٪ از طایقان و نیز ۴/۱٪ از نیمور است، (جدول شماره ۱).

ویژگی های قالی محلات

ویژگی های قالی محلات را می توان به شرح زیر دسته بندی کرد:

مواد اولیه: قالی های محلات با پرز پشمی و نخ چله و پود پنبه ای بافته می شود، اگر چه در بافت برخی از قالیچه های نخجیران از ابریشم به عنوان پرز یا چله استفاده می شود. در این روستا تعدادی از مهاجران قم سکونت دارند و به کار قالیبافی مشغول هستند.

طرح و نقش: طرح های امروزی که در بافت قالی محلات به کار می رود را می توان در قالی های بافت قم و اراک مشاهده کرد. علت این امر به احتمال زیاد آن است که قالیبافی در این شهر متأثر از قالیبافی شهر اراک بوده است. طرح هایی مانند طرح لچک و ترنج، گل فرنگ، افشان، خشتی بختیاری،

منطقه	فراوانی	درصد
طایقان	۵	۴/۱
نخجیران	۶	۵
باقرآباد	۱۴	۱۱/۶
نیمور	۵	۴/۱
محلات	۹۱	۷۵/۲
کل موارد	۱۲۱	۱۰۰
قالی نیمه بافت	۴۴	۳۶/۴
قالی بافته شده	۷۷	۶۳/۶

جدول (۱): مناطق مورد بررسی در محلات

دسته گلی و درختی و امروزه نقش هایی مانند لیلی و مجنون و شکارگاه بافته می شود.

ابعاد قالی: ابعاد رایج قالی محلات عبارتند از ذرع و نیم، دو ذرع، شش متر و نه متر و کناره و گاهی هم قالی در ابعاد بزرگ پارچه بافته می شود.

درصد	فراوانی	عیب قالی
۶۱/۹	۷۵	کجی قالی
۳۹/۷	۴۸	سفیدک زدن پشت قالی
۳۵/۵	۴۳	بالا زدگی قالی
۳۴/۷	۴۲	پایین زدگی قالی
۳۱/۴	۳۸	بیرون زدگی سرپود نازک
۳۱/۴	۳۸	شمشیری شدن قالی
۲۹/۷	۳۶	غلط بافی نقشه
۲۸/۹	۳۵	ناصافی پشت قالی
۲۷/۳	۳۳	ترنج دار شدن قالی
۲۴/۸	۳۰	پیش کشی نامناسب
۶/۶	۸	رگه دار بودن
۶/۶	۸	بیرون زدگی سرپود ضخیم
۴/۱	۵	لوچه دار شدن قالی
۰/۸	۱	ذرتی شدن

جدول (۲): فراوانی عیوب قالی محلات

ویژگی های فنی بافت قالی محلات

رج شمار: قالی های قدیمی در رج شمار ۲۰ الی ۲۵ تولید می شد اما قالی های امروزی ۳۰ الی ۳۵ رج است. تعدادی قالیچه های طرح قم هم که در محلات بافته می شود، دارای رج شمار بالای ۴۰ است.

گره قالی: گره قالی بافی در این منطقه گره فارسی است. شیرازه: شیرازه پیچی به صورت متصل و در زمان بافت قالی انجام می شود.

پودگذاری: قالی محلات با شیوه دو پود بافته می شود. چله کشی: دو روش چله کشی فارسی و گردان در قالی محلات دیده می شود، اما چله کشی فارسی بیشتر رایج است.

دارقالی: دارهای قالی از نوع عمودی و ثابت است. چند سالی است که از دارهای رایج در قالی بافی قم، که تماماً فلزی است برای بافت فرش های بزرگ پارچه استفاده می شود.

پرداخت قالی: پرداخت در زمان بافت و باقیچگی های لبه دار انجام می گیرد.

بررسی کیفیت قالی محلات

از مهم ترین عواملی که تاثیر مستقیمی در تعیین کیفیت قالی دارد، عیوب آن است. عیب قالی نوعی عارضه است که از کیفیت، ارزش هنری و اقتصادی آن می کاهد و ممکن است در مراحل مختلفی به وجود آید که با دقت، افزایش مهارت و تخصص قالیبافان می توان از ایجاد عیب در قالی جلوگیری کرد.

در این پژوهش قالی محلات از نظر وجود انواع عیوب مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول شماره ۲ آورده شده است. نتایج نشان می دهد که مهم ترین عیوبی که در قالی امروزی محلات می توان مشاهده کرد عبارتند از: کجی قالی ۶۱/۹٪، سفیدک زدن پشت قالی ۳۹/۷٪، بالا زدگی ۳۵/۵٪ و پایین زدگی ۳۴/۷٪، شمشیری شدن ۳۱/۴٪ و بیرون زدگی سرپود نازک ۳۱/۴٪، غلط بافی ۲۹/۷٪، ناصافی پشت قالی ۲۸/۹٪، ترنج دار شدن ۲۷/۳٪ و پیش کشی نامناسب قالی ۲۴/۸٪ از موارد مشاهده شده و در سایر موارد فراوانی عیوب ناچیز است.

بررسی علل ایجاد عیوب در قالی محلات

به دنبال علت یابی عیوب و با در نظر گرفتن عوامل موثر بر ایجاد کجی در قالی در ۵۱ مورد یعنی ۴۲/۱٪ از موارد مشاهده شده مهم ترین علت ایجاد کجی در قالی، کشیدن بیش از حد پود ضخیم است. در ۸/۳٪ از موارد توزیع نامناسب تارها در عرض قالی، در ۲/۵٪ معیوب بودن دار قالی و در سایر موارد عدم استفاده از پهنان یا سایر ابزار مشابه آن و تاب زیاد پود ضخیم باعث ایجاد این عیب شده است.

تصویر (۳): کجی در گلیم بافی ابتدای قالی

علت عیب	فراوانی	درصد در نمونه های معیوب	درصد در کل نمونه ها
فاصله ی بیشتر تارها در سردار	-		
نداشتن چوب کوچی	-		
توزیع نامناسب تارها در عرض قالی	۱۰	۱۳/۳	۸/۳
معیوب بودن دار قالی	۳	۴	۲/۵
عدم استفاده از پهنا زن	۲	۲/۷	۱/۷
تاب زیاد بود ضخیم	۲	۲/۷	۱/۷
کشیدن بیش از حد بود ضخیم	۵۱	۶۸	۴۲/۱
موارد ۳ و ۷ توامان	۳	۴	۲/۵
جمع	۷۱	۹۴/۷	۵۸/۸
موارد بدون پاسخ	۴	۵/۳	۳/۲
موارد فاقد عیب مذکور	۴۶	-	۳۸
جمع کل	۱۲۱	۱۰۰	۱۰۰

جدول (۳): علل ایجاد عیب کجی در قالی محلات

علل ایجاد عیب پایین زدگی قالی محلات، در ۴۷/۶٪ موارد عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار قالی است. نامناسب بودن ضخامت مواد اولیه، نخ بود و پرز و چله، یعنی نازک بودن هر یک از آنها و یا مجموعه آنها باعث بروز عیب پایین زدگی می شود. سفت بودن بیش از حد چله یا عدم نظم آن عامل بروز این عیب در ۱۴/۳٪ و نایکنواختی ضربات شانه ۱۴/۳٪ از موارد مشاهده شده را شامل می شود.

تصویر (۴): پایین زدگی دو طرف قالی

علت عیب	فراوانی	درصد در نمونه های معیوب	درصد در کل نمونه ها
نایکنواختی ضربات شانه	۶	۱۴/۳	۵
عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار قالی	۲۰	۴۷/۶	۱۶/۵
شل یا سفت بودن یا عدم نظم چله ها	۶	۱۴/۳	۵
معیوب بودن دار قالی	-	-	-
موارد بدون پاسخ	۱۰		۸/۴
کل موارد معیوب	۳۲		۲۶/۴
موارد فاقد عیب پایین زدگی	۷۹		۶۵/۲
جمع کل	۱۲۱	۱۰۰	۱۰۰

جدول (۴): علل بروز عیب پایین زدگی در قالی محلات

تصویر (۵): سفیدک زدن پشت قالی

تصویر (۶): ترنج دار شدن قالی

مهم ترین علل ایجاد بالازدگی قالی محلات عبارت است از عدم تناسب مواد اولیه یعنی ضخامت زیاد هر یک از مواد اولیه، نخ پود، چله یا پرز یا توامان با رج شمار قالی که در ۴۶/۵٪ از موارد مشاهده شده است، (جدول شماره ۵). از دیگر عوامل بروز این عیب می توان شل بودن تارهای قالی در ۱۳/۹٪ از موارد و نایکنواختی ضربات شانه در ۱۱/۶٪ از موارد را نام برد. عدم نظم در فاصله تارها نیز ۷٪ موارد را شامل می شود.

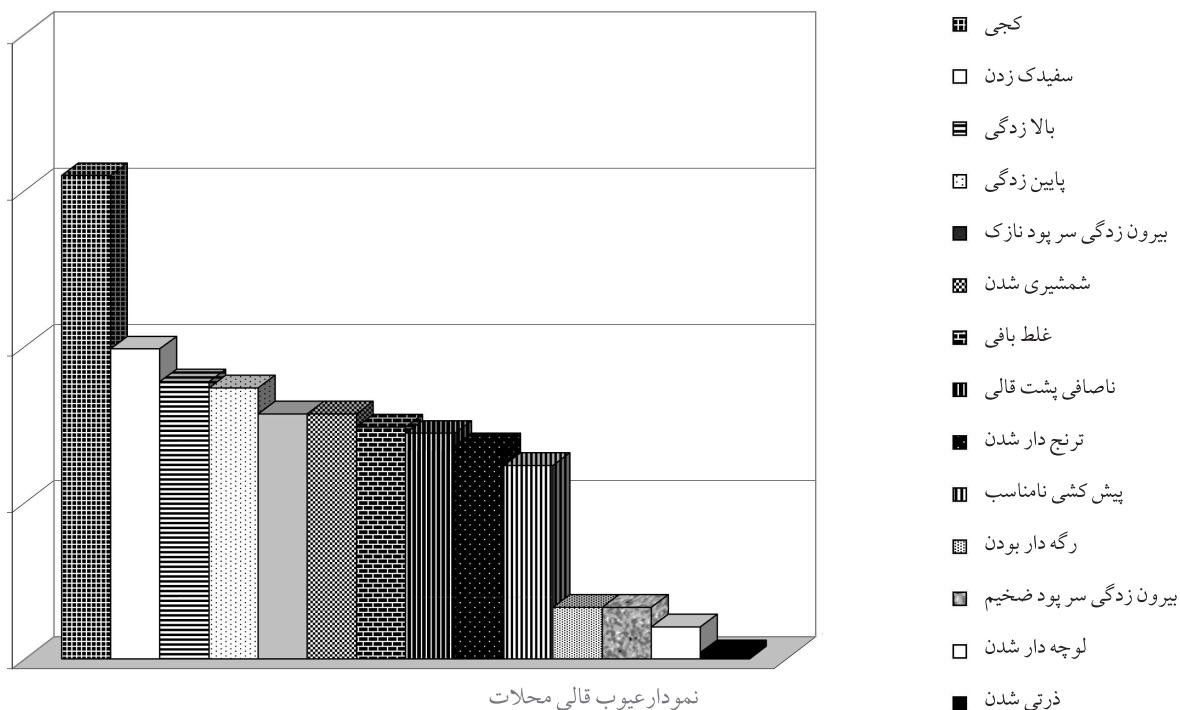
از دلایل اصلی سفیدک زدن پشت قالی می توان به کشیدگی بیش از حد نخ پود در ۷۰/۸٪ و نایکنواختی ضربات شانه در ۱۰/۴٪ مورد اشاره کرد. شمشیری شدن غالباً به دلیل تفاوت میزان کشش چله در دو طرف قالی در ۳۹/۵٪ از موارد، انجام ندادن گلیم بافی در ۲۱/۱٪ موارد و استفاده نکردن از چوب شمشیرک در ۱۵/۸٪ از موارد ایجاد می شود. جا به جا یافتن نقشه علت اصلی غلط بافی در قالی است و عدم انجام پیش کشی مناسب ۶۵/۷٪ از موارد و نیز نامناسب بودن مواد اولیه از جمله نخ پود در ۱۱/۴٪ منجر به ناصافی پشت قالی بافته شده می شود. عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار قالی در ۴۸/۵٪ از موارد و شل بودن تارهای قالی در ۲۱/۲٪ از موارد و نایکنواختی ضربات شانه در ۹/۱٪ از موارد منجر به ترنج دار شدن قالی می شود.

علت عیب	فراوانی	درصد در نمونه های معیوب	درصد در کل نمونه ها
عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار قالی	۲۰	۴۶/۵	۱۶/۵
عدم نظم در فاصله تارها	۳	۷	۲/۵
شل بودن چله ها	۶	۱۳/۹	۵
معیوب بودن دار قالی	-۱	۲/۳	۰/۸
نایکنواختی ضربات شانه	۵	۱۱/۶	۴/۱
مورد ۱ و ۳ توامان	۳	۷	۲/۵
مورد ۱ و ۲ و ۳ توامان	۲	۴/۷	۱/۷
موارد بدون پاسخ	۳	۷	۲/۵
جمع موارد معیوب	۴۰	۱۰۰	۳۳/۱
موارد فاقد عیب بالازدگی	۷۸		۶۴/۴
جمع کل	۱۲۱		۱۰۰

جدول (۵): علل بروز عیب بالازدگی در قالی محلات

درصد	فراوانی	علت عیب	عیب
۱۰/۴	۵	نایکنواختی در ضربت شانه	سفیدک زدن پشت قالی
۷۰/۸	۳۴	کشیدگی و محکم زدن پود نازک	
-	-	نامناسب بودن نخ چله	
۳۹/۵	۱۵	تفاوت کشش چله در دو طرف قالی	شمشیری شدن
۵/۳	۲	معیوب بودن دار قالی	
۱۵/۸	۶	نبودن چوب شمشیرک	
۲۱/۱	۸	نبودن گلیم بافی کافی و مناسب	
۶۶/۶	۲۴	جا به جا بافتن نقشه	غلط بافی نقشه
۵/۶	۲	جا به جا بافتن رنگ ها	
۸/۳	۳	استفاده از نقشه های معیوب	
۶۵/۷	۲۳	عدم پیش کشی مناسب	ناصافی پشت قالی
۵/۷	۲	نایکنواختی ضخامت نخ خامه	
۱۱/۴	۴	نامناسب بودن نخ پود نازک	
۱۷/۲	۶	موارد ۱ و ۳ توامان	
۲۱/۲	۷	شل بودن تارهای قالی	ترنج دار شدن قالی
۴۸/۵	۱۶	عدم تناسب مواد اولیه با رج شمار	
۹/۱	۳	نایکنواختی ضربات شانه	

جدول (۶): علل ایجاد سایر عیوب در قالی محلات

نتیجه گیری

با توجه به اطلاعات به دست آمده که در جداول ۲ الی ۶ آورده شده است، می توان به نتایج زیر دست یافت:

- کجی قالی: کجی قالی از مهم ترین عیوب موجود در قالی محلات به شمار می رود. میزان کشش زیاد پود ضخیم در هنگام بافت، توزیع نامناسب تارها در عرض قالی، نامناسب بودن مواد اولیه به خصوص نخ پود و پودکشی نامناسب، از عوامل موثر در ایجاد کجی در قالی محلات است. نحوه شیرازه پیچی و اجرای صحیح آن نیز در جلوگیری از بروز این عیب اهمیت زیادی دارد.

- سفیدک زدن پشت قالی: عموماً به دلیل کشیدن بیش از حد پود ضخیم و نایکنواختی ضربات شانه در هنگام بافت ایجاد می شود.

- بالازدگی و پایین زدگی: این دو عیب از فراوانی نسبی بالایی در فرش محلات برخوردار است. دلایل عمده ایجاد این عیوب می تواند نامناسب بودن مواد اولیه مصرفی، عدم نظم و کشش چله ها، نامناسب بودن ضربات دفتین که توسط بافنده به فرش وارد می شود، باشد.

- شمشیری شدن: شمشیری شدن قالی از عیوب مشاهده شده در قالی محلات است. دلایل عمده آن همان دلایلی است که منجر به کجی فرش می شود. یعنی فقدان گلیم بافی، تفاوت در کشش و فاصله چله ها، پود دادن نامناسب و دفتین زدن نامنظم از عوامل عمده بروز این عیب است.

- غلط بافی: غلط بافی نقشه فرش ناشی از جا به جا خواندن نقشه و استفاده غلط از رنگ ها است. عامل اصلی ایجاد این عیب را می توان عدم مهارت یا دقت قالیبافان بر شمرد که نیاز به فراگیری شیوه صحیح در نقشه خوانی دارند. نقشه های معیوب نیز گاهی منجر به این عیب می شوند که در این صورت بافنده باید از مهارت کافی در خصوص شناخت نقشه سالم برخوردار باشد.

- ناصافی پشت فرش: انجام پیش کشی نامناسب یا انجام ندادن پیش کشی و نامناسب بودن مواد اولیه باعث ایجاد این عیب در قالی در حال بافت می شود.

- ترنج دار شدن قالی: علاوه بر عللی که ممکن است باعث بالازدگی یا پایین زدگی در قالی شود، تغییر مواد اولیه و پود فرش در نیمه اول و دوم قالی، تغییر بافنده قالی یا عدم کشش یکسان چله ها در نیمه اول و دوم قالی منجر به بروز این عیب می شود.

قالی منطقه محلات فرش زیر پای مرغوبی است که دوام خوبی هم دارد. بر اساس نتایج به دست آمده مهارت های لازم قالیبافان محلات به منظور تولید قالی هایی با کیفیت عبارت است از آشنایی کافی در انتخاب دار، ابزار و مواد اولیه مناسب که در این زمینه لازم است قالیبافان با دار قالی و نحوه تنظیمات آن آشنایی کافی داشته باشند. هم چنین ضرورت دارد از مهارت کافی در شناخت کیفیت مواد اولیه (خامه، چله و پود) و تناسب مواد اولیه با رج شمار فرش برخوردار باشند. مهارت های مورد نیاز قالیبافان هم در هنگام بافت قالی شامل نظارت بر نظم چله ها و کشش آنها در زمان بافت قالی، روش صحیح پود دهی و دفتین زدن قالی، گلیم بافی و شیرازه پیچی صحیح قالی است. جهت جلوگیری از بافت قالی هایی با استفاده از نقشه معیوب، آشنایی با نقشه و ویژگی های یک نقشه خوب و تشخیص نقشه معیوب، از مهارت های اساسی برای قالیبافان است.

پی نوشت ها

۱- کجی قالی: حاشیه های طولی و عرضی قالی در یک خط مستقیم قرار نداشته و قالی دارای تورفتگی یا برآمدگی می گردد. سفیدک زدن قالی: در پشت قالی به دلیل کشیدن بیش از حد پود ضخیم یا نایک نواختی ضربات شانه ایجاد می شود. بالا یا پایین زدگی: در قالی نیمه بافت رج های بافته شده در یک خط مستقیم قرار ندارند و بخشی از رج های قالی بالاتر یا پایین تر از بخش های دیگر آن قرار گرفته اند.

۲- بیرون زدگی سر پود: سر پودها در میان پرزهای قالی به صورت نقاط سفیدی دیده می شود.

۳- شمشیری شدن: گوشه های قالی حالت انحنای پیدا می کنند.

۴- غلط بافی نقشه: نقشه قالی در حین بافت اشتباهی بافته می شود.

۵- ترنج دار شدن: ترنج قالی کاملاً در وسط آن قرار نمی گیرد.

۶- پیش کشی: پس از هر رج قالی بافنده باید با استفاده از شانه گره ها را به سمت جلو بکشد تا از بیرون آمدن قسمت انتهایی گره ها در پشت فرش جلوگیری نماید.

۷- رگه دار بودن: تغییر رنگ زمینه اصلی به صورت نواری در عرض قالی دیده می شود.

۸- لوچه دار: کج شدن لبه قالی

۹- ذرتی شدن: در حین بافت قالی روگیری پرزها با پیچی از حالت معمولی بیشتر انجام می شود و ارتفاع پرزها کم می شود.

فهرست منابع

- ۱- ادواردز، سیسیل، (۱۳۶۸). قالی ایران، ترجمه ی مهین دخت صبا، تهران، فرهنگسرا.
- ۲- ژوله، تورج، (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران، انتشارات یساولی.
- ۳- بانک اطلاعات شهری استان مرکزی، ۱۳۸۵.

4- <http://www.fa.wikipedia.org/2006>